

УДК 81'37+811.161.

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-205-31>

УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІЇ ТА СТАЛІ ВИРАЗИ: ВІДРОДЖЕННЯ МОВНОЇ ТРАДИЦІЇ

UKRAINIAN PAROEMIAS AND FIXED EXPRESSIONS: REVIVAL OF LANGUAGE TRADITION

Федіна О.В.,

orcid.org/0000-0003-2028-0081

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради

Стаття присвячена аналізу паремій української мови. Акцентовано увагу на унормованому вживанні паремійних одиниць та сталих сполучень, оскільки досить часто їх вживання виявляється помилковим, скалькованим.

Активне вживання паремій свідчить про їхню значущість, про відображення культури, історії народу, самоідентифікації українців, а тому вивчення паремій в межах лінгвістики та перекладознавства посідає одне з провідних місць. Порівняльне вивчення паремій двох і більше мов дозволяє визначити подібності та відмінності, які сприяють побудові найбільш науково обґрунтованої методики навчання іноземної мови [10, с. 122].

Під час нашого дослідження виявлено розбіжності у тлумаченні окремих паремій, їх правильному перекладі українською, що спричинено довготривалою мовною окупацією, тотальним зросійщенням українських територій.

У статті розглянуто сім популярних тематичних груп, в яких виявлено варіанти паремій з правильним та скалькованим тлумаченням, відмінності в розумінні та сприйнятті через забуті кінцівки відомих виразів. Ще п'ять тематичних груп представлено у вигляді таблиці, яка демонструє помилкові вживання, що підтверджують сучасні словники.

Вивчення паремійного складу української мови дозволяє простежити становлення особистості українця під впливом оточення, народної культури, прогресу, релігії та інших чинників.

Перспектива подальших досліджень полягає в декодуванні авторських паремій українських письменників минулого та сьогодення, в розвитку спостережень за мовними змінами з плином часу та впливом мов сусідніх країн, зображенні особистості в українській фразеології, виявленні відмінностей у відповідниках в інших близькоспоріднених мовах.

Ключові слова: калька, особистість, паремії, сталі вирази, трактування, трансформації, фразеологія.

The article is devoted to the analysis of the paroemias of the Ukrainian language. Attention is focused on the standardized use of paroemic units and fixed word combinations, since quite often their use turns out to be erroneous and loan.

The active use of paroemias in the vulgar tongue testifies to their significance and to the reflection of culture, history of the people, and self-identification of Ukrainians, and therefore the study of paroemias within the framework of linguistics and translation studies occupies one of the leading places. A comparative study of paroemias of two or more languages makes it possible to determine the similarities and differences that contribute to the creation of the most scientifically based method of teaching a foreign language [10, p. 122].

During the research, discrepancies were found in the interpretation of individual paroemias, their correct translation into Ukrainian that was caused by the long-term linguistic occupation and the total influence of the Russian language within Ukrainian territories.

The article examines seven popular thematic groups, in which variants of paroemias with true and loan interpretation, differences within the meaning and perception due to forgotten endings of well-known expressions are revealed. Another five thematic groups are presented in the form of a table, which demonstrates erroneous usages confirmed by modern dictionaries.

The study of paroemias of the Ukrainian language makes it possible to trace the formation of the Ukrainian personality under the influence of the environment and folklife culture, progress and religion, and other factors.

The perspective of further research consists in the decoding of author's paroemias of Ukrainian writers of the past and present, in the development of observations of language changes over time and the influence of neighboring countries, in the depiction of personality in Ukrainian phraseology, and in the identification of differences in analogues in other closely related languages.

Key words: loan translation, personality, paroemias, fixed expressions, interpretation, transformations, phraseology.

Постановка проблеми. Українська пареміологія є віддзеркаленням народної мудрості, яка збереглася до нашого часу і дає можливість простежити процеси лінгвокогнітивних змін. Увага світової науки повсякчас була прикутою до паремій різних мов. Українська ж традиція наразі змінює вектор від дослідження пареміології як об'єкта та визначає народні прислів'я та приказки як суб'єкт мови і культури, втілений у мовленнєво-мисленнєвій діяльності реципієнтів.

До досліджуваних одиниць пареміології відносимо прислів'я, приказки, афоризми, примовки, повір'я, прикмети, замовляння, казкові формули тощо фольклорного або книжного походження з ознакою автосемантиї (самостійності).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних мовознавців, які від початку ХХ ст. виказували інтерес до теми пареміології у своїх наукових працях, В. Жайворонок, В. Жуков, Є. Іванов, В. Калашник, А. Королькова, М. Котова, О. Лабащук, Т. Манякіна, В. Мокієнко, Н. Пасік, Г. Пермяков, Л. Савенкова, Т. Радзієвська, В. Ужченко, Н. Шарманова та ін. Зокрема, дослідники Е. Ольшанська й В. Куліш звертають увагу на проблеми перекладу українських паремій іншими неспорідненими мовами, досліджують складність процесу розуміння істинного значення рецепієнтами. Т. Космеда й С. Колонюк у своїх дослідженнях розглядають «багатоликий статус перамії як одиниці семіотичної, мовної (репрезентант фразеологічного та синтаксичного рівнів мовної системи), комунікативної, дискурсивної, текстової, як культурного та етнокультурного символу, предмета етнопсихології, надіндивідуалізованого утворення» [5, с. 20]. Проте усі мовознавці доходять згоди в думці про паремії як про універсальний код українського народу, в якому відображається мовна картина світу, зашифровано національні цінності, ментальність, неповторність [9].

Мета статті – дослідити стан уживання паремій і сталих виразів в українській мові; дібрати зі словників влучні відповідники до випадків калькування та неправильного (помилкового) тлумачення; зобразити сучасний стан пареміології як явища, яке підлягало тривалому впливу і, як наслідок, викривленню, в тому числі зусиллями сусідньої країни-агресорки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично доведено, що значних модифікацій та уніфікації зазнали паремійні вислови української мови під впливом російської, яка не одне століття мала на меті спростувати факт існування української мови як самостійної, незалежної, що не є наріччям, діалектом або іншим відгалуженням від російської [7]. Зросійщення українських територій, нав'язування невластивого для українців світогляду та форми сприйняття певного явища призвели до того, що нині ми ледь згадаємо або навіть відкріємо для себе по-новому здавна відомі паремії, чувані ще з колиски [1, с. 156].

З метою детального аналізу об'єднаємо паремії в тематичні групи, які різнобічно зображають особистість: 1) інтелектуальні здібності, 2) риси характеру, 3) ставлення до праці, 4) причини та наслідки діяльності / бездіяльності, 5) вірування у вищі сили, 6) емоції й почуття, 7) якість; простежимо, правильно чи деформовано сприймають українці кожний окремий вираз, його істинне значення [4].

З урахуванням контекстів кожний дібраний вираз може мати значення, відмінне від загальновідомого, звичного. У деформованих виразах представимо випадки, де друга (менш відома) частина суперечить або спростовує зміст, закладений до першої.

1. Тематична група «інтелектуальні здібності особистості».

– Правильне трактування:

Дурням закон не писаний, якщо писаний – то не читаний, якщо читаний – то не зрозумілий, якщо зрозумілий – то не так; Повторення – мати навчання, втіха дурнів.

– Деформоване розуміння:

Розуму палата, та ключ втрачений; Собаку з'їли, хвостом подавилися; З неба зорі хапає, а під носом не бачить.

2. Тематична група «риса характеру».

– Правильне трактування:

Дівочий сором — до порога, переступила та забула; Хвальби повні торби, а вони порожні; Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив; Вівсяна каша хвалилася, начебто з коров'ячим маслом народилася.

– Деформоване розуміння:

На сердитих воду возять, а на добрих самі катаються; Пішли наші вгору – по два на шибенцию; На гріш амуніції, на десять амбіції; Діла на копійку, а балачок на карбованець; На гривеник покупки, а на карбованець крику.

Тематична група «ставлення до праці».

– Правильне трактування:

Їв би кіт рибку, а в воду не хоче; На чужий коровай рот не роззявляй, раніше вставай та свій затівай.

– Деформоване розуміння:

Робота – не вовк, у ліс не втече, бо її, окаянну, робити треба; Від роботи коні дохнуть, а люди міцнішають; Справа майстра боїться, а інший майстер – справи.

3. Тематична група «причини та наслідки діяльності / бездіяльності».

– Правильне трактування:

Жартувала баба з колесом, та в спицях застряла. Дорога ложка до обіду, а там хоч під лаву.

– Деформоване розуміння:

Нова мітла по-новому мете, а як зламається – під лавкою валяється; Пил стовпом, дим коромислом, а хата не топлена, не метена; Хто старе згадає – тому око геть, а хто забуде – тому обидва; Рука руку миє, та обидві сверблять; Вовка ноги годують, а пса – кості.

4. Тематична група «релігія».

– Правильне трактування:

Доки грім не гряне, не перехреститься; Чим чорт не жартує, коли Бог спить.

– Деформоване розуміння:

Щастить як суботньому потопленню – баню топити не треба; Про мертвих або добре, або нічого, крім правди.

5. Тематична група «емоції й почуття».

– Правильне трактування:

Біда не сама ходить, а з собою ще й горе водить; Чесному всюди честь, хоч і під лавкою; Бережи і шануй честь змолоду, а здоров'я – під старість.

– Деформоване розуміння:

У страху очі великі, та нічого не бачать; Молоді лаються – тішаться, а старі лаються – бісяться; П'яному море по коліно, а калюжа – по вуха.

6. Тематична група «якість».

– Правильне трактування:

Ні риба, ні м'ясо, ні каптан, ні ряса; Губа не дурна, язик не лопата – знає, де солодко.

– Деформоване розуміння:

Два чоботи пара, обоє ліві; Один в полі не воїн, а мандрівник; Курочка по зернятку клює, а весь двір у пометі; Старий кінь борозни не зіпсує, та й глибоко не зоре; Шито-крито, а вузлик-то тут; Тихіше їдеш – далі будеш від того місця, до якого їдеш; Перший хлопець на селі, а село у два двори; Риба гниє з голови, а чистять її з хвоста.

Мовні трансформації, вплив на українську інших мов у зв'язку з розвитком торгово-економічних відносин, тотальне багаторічне зросійщення призвело до того, що багато паремій

нині загубили істинне значення і вживаються скальковано. Уникнути паремійних покручів допомагають словники, зокрема «Російсько-український словник сталих виразів», укладений поетом І. О. Вирганом і мовознавцем М. М. Пилинською [2]. Словник містить російські варіації фразеологізмів, типові синтаксичні сполуки та їхні унормовані відповідники українською й допомагає відшукати правильну форму слововживання. Пропонуємо розглянути 5 тематичних груп (дія / бездіяльність, вимірювання, переміщення, якість, час), серед яких найчастіше трапляються випадки калькування (табл. 1).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Вживання паремій в їх адекватному тлумаченні має велике значення для унормованого послуговування українською мовою як її носіями, так і особами, які прагнуть володіти мовою для набуття громадянства, вільного спілкування під час робочого процесу, побутового використання. На відміну від інших лексичних одиниць, паремії мають образний зміст і мають на меті прикрашати й урізноманітнювати мову такими засобами спілкування, аналоги яких відсутні в інших мовах світу. Закладений сакральний метафоричний зміст паремій дає уявлення про розвиток народу, його моральні цінності та якості, що формувались протягом багатовікової історії [8, с. 189].

Дослідження та пошук істинного значення паремій надалі дозволить вивчити та зрозуміти зміст творів українських авторів, які широко використовують сталі вирази для надання текстам народності, простоти сприйняття, афористичності, увиразнення української традиції. Крім того, цей процес дозволить адаптувати тексти під час перекладу іншими мовами, дібрати якісні мовні відповідники, не втрачаючи початкового значення, закладеного автором. Відновлення української паремійної традиції послугує рушієм для укладання сучасних словників.

Таблиця 1

Тематичні групи, серед яких найчастіше трапляються випадки калькування

Калька з російської	Український відповідник
Дія / бездіяльність	
Аби потягти час	Аби день до вечора
Взяти за грудки	Взяти за барки; Вхопити за петельки
Вуха відірвати	Нам'яти вуха
Коні пооббивали ноги	Коні обсіклися
Моста не марає, а ноги ламає	Шануй гори і містки, то цілі будуть кістки; Міст – не великий піст: можна й об'їхати
Подати голос	Озватися
Протягти ноги (в знач. «померти»)	Дуба дати (врізати)
Протягти руку допомоги	Підкласти руку; Подати допомогу
Переминатися з ноги на ногу	Тупцяти, тупцювати
Розводити демагогію (антимонію)	Теревені городити (правити); Молоти, як порожній млин; Товкти воду в ступі
Увійти в роль	Призвичаїтися
Збитися з ноги	Ступнути не в ту ногу (не тією ногою)
Вимірювання	
Від горшка два вершка	Такий, що й у кишеню сховав би; Приземок (цурупалок)
Міряти на свій аршин	На свою мірку міряти; Міряти своїм ліктем
Малий золотник, а дорогий	Мала штучка червінчик, а ціна дорога; Криві дрова, та добре горять
Наказав (набрехав) з три короби	Намолотив сім мішків гречаної вовни; Наказав на вербі груші (на осіці кислиці)
Обіцяного три роки ждуть	Казав пан «кожух дам», та слово його тепле
Рукою подати	Рукою сягнути; Як палицею (шапкою) кинути
Сім верст – не околиця	До воріт – не далекий світ
Переміщення	
До чорта на кулички	До чортів на виступиці; До дідька на роги (зуби)
Бігти з усіх ніг	Бігти шодуху
Плестися у хвості	Плентатися (тягтися); Пасти задніх
У п'яного ноги заплітаються	П'яний ногами плете (плутає); П'яний іде то сторч, то боком
Шататись по світу	Різних борщів куштувати
Якість	
Багато грому по пустому	За онучу збили бучу; Не стільки млива, скільки дива
Дурна молва	Недобра слава; Поговір
Дурня озолоти, а він буде все те нести	Дурня хрести, а він каже «пусти»
Крива дорога зламає ноги	Не збочуй з дороги, бо відпокутують ноги
Легкий на ноги	Швидкий (пруджий, моторний) на ноги
Лице дихає щастям	Пашить щастям, сяє щастям
Малий, та удалий	Хоч малий, та завзятий
Одним хлібом харчувався	Жив самим хлібом
Після дощу та й у воду	З дощу та під ринву
Семи п'ядей у лобі	Розуму, як накладено; Розуму, наче два кляли, а третій топтав
Умом не зрілий	Розумом не дійшов
Час	
Було врем'ячко, цілували в тім'ячко	Як була я молодиця, цілували мене в лиця
Було й билиною заросло	Було та загуло; Було ремесло та хмелем (бур'яном) заросло
Після дощику в четвер	На Миколи та й ніколи; На кінський великдень
По гроб життя	До скону; Повік; Поки світ сонця
Як прийшло, так і пішло	Як набув, так і забув; Як нажив, так і прожив

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богатирьова Т.М., Федіна О.В. Вибір вербальних та невербальних засобів комунікації як спосіб уникнення конфліктів між учасниками освітнього процесу. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. REDAKCJA NAUKOWA Marcin Orzechowski, 2022. С. 155–161.
2. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків : Прапор, 2000. 864 с.
3. Дубравська З.Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Молодий вчений*. 2017. № 3. С. 77–80.
4. Колоїз Ж.В., Малога Н.М., Шарманова Н.М. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
5. Космеда Т., Колонюк С. Багатоликий статус паремії та аспекти її дослідження. *Лінгвістичні студії*. Донецьк : ДНУ ім. Василя Стуса, 2022. Вип. 43. С. 20–31.
6. Ольшанська Е.М., Куліш В.С. Особливості перекладу пареміологічних одиниць у художньому дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2019. № 41. Т. 2. С. 153–156.
7. Федіна О.В. Покручі – лексико-семантична хвороба української мови. *Молодий вчений модерну – фундамент розвитку освіти, науки та бізнесу в Україні* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції, м. Дніпро, 22 червня 2022 року. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2022. С. 277–281.
8. Федіна О.В. Фразеологічне збагачення української мови періоду воєнного стану. *Актуальні питання соціально-гуманітарної середньої та вищої освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Дніпро, 21 квітня 2022 року. Дніпро-Любляна : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2022. С. 188–193.
9. Федіна О. В. Фразеосемантичне поле концепту ЛЮДИНА в російській мові: функційно-прагматичний аспект : дис. ... канд. філ. наук : 10.02.02 ; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2020. 235 с.
10. Шарманова Н. Лінгвалізація часу в паремійних кліше. *Філологічний часопис*. Умань, 2019. Вип. 2 (14). С. 122–132.